

ПСИХОЛОГІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ ТА БЕЗПЕКИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ

УДК 159.9–057.36(477)

DOI <https://doi.org/10.32838/2709-3093/2022.2/30>

Поліщук В.М.

Київський університет імені Бориса Грінченка

ПСИХОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНОЇ ОБМЕЖЕНОСТІ (ІНФОРМАЦІЙНИЙ ЗРІЗ)

Доведено, що встановлення у людини розлогого функціонального змісту несприятливих особистісних властивостей є необхідною соціально-психологічною умовою національної безпеки країни та її громадянського суспільства. Їхня стабільність визначається традиційними соціальними абсурдами (невідповідність рівнів освіченості стану матеріального добробуту, знецінення інтелектуальної праці тощо). Разом вони формують і зміцнюють у громадян «соціальну обмеженість» як специфічну форму глобального світогляду. Зроблено соціально-психологічний аналіз цього феномена у контексті збройної агресії Російської Федерації проти України для роз'яснення механізмів примітивної поведінки та примітивного мислення людини через порівняння «психології вільного громадянина» та «соціального раба». Показано причини його стійкого функціонування, загрозу для розвитку демократичних взаємин та закономірність виявів у тоталітарних спільнотах. Оприлюднено окремі несприятливі характеристики (ознаки), прогнозуються пріоритетні типові поведінкові новоутворення. Встановлено, що цей феномен однаково визначає світоглядні основи «соціально-обмежених психотипів» у 1) демократичних спільнотах (це обов'язкова умова трансформації вільного громадянина у соціального раба з перспективою імперського державного розвитку) та 2) авторитарних спільнотах (обов'язкова умова цивілізаційного регресу через соціальний регрес своїх суб'єктів, нездатних до об'єктивної оцінки навколишньої дійсності). Показано, що «великодержавний шовінізм» як один із видів «обмеженого соціального психотипу» 1) є симбіозом соціальної обмеженості та ідеологічних імперських настанов, 2) демонструє неминучість самоізоляції імперій та їх розпад на окремі державні утворення. Обидва феномени – це глобальні авторитарні тоталітарні продукти, які знаходяться у системі взаємного впливу і становлять фізичну і духовну глобальні загрози для світової спільноти.

Ключові слова: авторитаризм, вільний громадянин, національна безпека, соціальний психотип, соціальний раб, тоталітаризм.

Постановка проблеми. В українській психологічній науці ще з авторитарних радянських часів склалася стійка пошукова тенденція «здебільшого уникнення розроблення у людини розлогого змісту несприятливих особистісних характеристик», які в сукупності складають феномен «соціальної обмеженості». Тоді наявність такої тенденції пояснювалась через офіційне заперечення психолого-педагогічною наукою дійсно розповсюдженої у суспільстві «асоціальної навчально-виховної проблематики», яка у такому випадку, як було прийнято вважати на засадах марксистсько-ленінських методологем про пізнання навколишньої дійсності, відбувається лише ситуативно.

Неодноразові дослідницькі спроби радянських українських науковців (Ю. Гільбух, Г. Костюк, О. Киричук, Д. Ніколенко, В. Смаль, О. Скрипченко) заявляти і доводити протилежне, вже априорі викликали адміністративні звинувачення та відверту обструкцію про начебто нівелювання функціональної значущості індивідуального підходу до дитини, сумнівах у потенціалі державного гармонічного виховання, що в ідеологічному радянському навчально-виховному форматі було закономірним явищем. Крім того, ця пізнавальна та світоглядна позиція вчених означала безпосередню загрозу не лише для професійної кар'єри, а також особистій свободі. Як наслідок, у психо-

лого-педагогічній науці з історичним часом сформувалася і досі залишається стабільною теоретична ситуація «книжкової вченості», яка завжди суперечить реаліям будь-якого повсякдення із різноплановими соціальними абсурдами. Наприклад, у вищій школі давно сформувався численний студентський контингент (у межах 30 %; ми не показуємо методики обрахунків, оскільки вони не є метою нашої статті), який 1) за своїми фактичними пізнавальними можливостями, рівень яких визначається зокрема здібностями, апріорі неспроможний навчатися у форматі її професійних вимог, 2) обов'язково спричиняє переорієнтацію професорсько-викладацького складу на «середнього», потім – на нижче «середнього» та «слабкого» студента (це при тому, що передовсім поняття «середній студент» чи «середній учень» не мають і не можуть мати наукового статусу), 3) стрімко знижує інтенсивність навчального процесу, від чого потерпають студенти з усвідомленою навчально-професійною мотивацією та різноплановими ресурсними здібностями.

Цей та інші схожі соціальні абсурди (невідповідність рівнів освіченості стану матеріального добробуту, знецінення значущості інтелектуальної праці, культ «грубої фізичної сили» тощо) увиразнюють глобальну невизначеність життєвих перспектив людини через реальне і потенційне ціннісне зближення з *авторитарними спільнотами*, де завдяки їм (соціальним абсурдам) створюється життєдайна основа для розквіту новітніх деінтелектуальних булгаковських «Шарікових», а, отже, активізується і стабілізується феномен «соціальної обмеженості», глобальна загроза якого з 24.02.2022 року виявилася у варварстві суб'єктів російської агресії, де у непримиримому протистоянні зіткнулися два світогляди – «вільного громадянина» України з полівекторним ставленням до навколишньої дійсності та «соціального раба» Російської Федерації з ворожим і зверхнім ставленням до інших етносів і народів, зрештою – агресивним неприйняттям «всього неросійського».

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У викладі інформації ми використовуємо у ранзі демонстраційних прикладів окремі дослідницькі повідомлення про психологію соціальних деструкцій [1; 2; 3] та авторські тематичні наукові уявлення [4; 5].

Постановка завдання. Феномен «соціальна обмеженість» демонструє природність свого функціонування у тоталітарних спільнотах, а, значить, несумісність з демократичними цінностями.

Актуалізує необхідність деталізації у людини своїх характеристик через пізнання тематичного ноумену з наступною перспективою розроблення психологічною наукою об'єктивного соціального психотипу, типові несприятливі ознаки якого як суб'єкта-ворога в умовах війни (і не тільки!) є для нас також стратегічними орієнтирами комплексного розгрому держави-агресора (воєнного, соціально-політичного, соціально-економічного, а головне – особистісного) з метою нейтралізації будь-яких сьогоdnішніх чи майбутніх намірів зазіхати на суверенітет, територіальну цілісність інших держав, пов'язаних зі свободою, здоров'ям і життям громадян.

Виклад основного матеріалу дослідження. Матеріал статті – це наші первинні систематичні узагальнення (інформаційний зріз: з 24.02.2022) про феномен «соціальної обмеженості» у контексті збройної агресії Російської Федерації проти народу України і, відповідно, захисту державного суверенітету Збройними силами України, територіальною обороною, волонтерським рухом, у цілому народом України (безпосереднє перебування у районах, які зазнали збройного нападу; відео – та фото учасників бойових дій; виступи президента України, брифінги радників президента України, Ради національної безпеки України, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства оборони України, Міністерства оборони Російської Федерації; епізоди інформаційної війни тощо). Встановлено, що у негативних особистісних властивостей людини (корисливість, жорстокість, брехня, підступність, хитрість, хвалькуватість тощо) відсутні або недостатньо розроблені їх характеристики (ознаки), внаслідок чого виникає когнітивний дисонанс щодо розуміння змісту ціннісних настанов і поведінки окупантів, їхньої мотивації вторгнення в Україну, а головне – основних злочинних діянь (мародерство, знущання, глумливість).

Однією з провідних причин такої ситуації розвитку суспільства (краще – не-розвитку) є абсолютизація психолого-педагогічною наукою етичного принципу «Не зашкодь!», тлумачення якого цілком доказово передбачає толерантність у ставленні до людини задля зокрема збереження і зміцнення її психічного та фізичного здоров'я. Однак повага не усуває в неї 1) мотивованого прагнення до пізнання навколишньої дійсності чи самопізнання не лише на основі звичайного інтересу, а з виявом особистого вольового зусилля через кредо «Потрібно» чи «Не все потрібне є цікавим» і «Не все цікаве є першочерговим пріоритетом»,

2) пізнавальну орієнтацію у власних функціональних можливостях, базових вікових новоутвореннях, 3) повагу вже до інших людей через «вимогливість» до себе та розуміння своєї самоцінності у власному та спільному з іншими людьми життєвому просторі, 4) розвиток критичного мислення як вагомого структурного елемента «психічного» для комплексного самостійного пізнання соціальної дійсності і водночас пізнавального бар'єра як захисту себе від корисливих маніпуляцій, 5) комплексу функціональних обов'язків, кількість і якість з календарним часом концентровано накопичується для саморозвитку та розвитку найближчого соціального оточення разом із особистою відповідальністю за отримані результати.

По-друге – це адекватна оцінка будь-яких життєвих проявів у людини без уникнення «гострих і незручних кутів» у навчанні і вихованні. З цього приводу, чеський педагог Я.-А. Коменський (1592–1670) розробив полярну класифікацію особистісних рис у діапазоні «Розумні» – «Бездарні та тупі», не гребуючи назвами типу «Дурень чи «Недолугий» [3, с. 141]. Її зміст і водночас функціональність – це здатність до інтенсивного навчання, що однаково призначена для активного усвідомленого особистісного становлення конкретної людини і прогресування держави (в освіченого народу порядок схожий з ритмом будильника, а у варварів він як розв'язаний сніп або пісок без цементу. – Я.-А. Коменський). Зрештою, у руслі його наукових уявлень йдеться про новітні характеристики феномена «соціальна обмеженість» як базової світоглядної основи соціально-обмеженого психотипу (прокоментуємо зміст окремих з них):

1. *Брутальні словесні штампи*: окремі слова, висловлювання (оцінювальні судження), спрямовані на приниження гідності, як асоціальний спосіб спілкування людини, спрямований на руйнацію моральних засад, підтримку корисливих взаємин, публічне пригнічення чи знецінення слабших партнерів (здебільшого – фізично). Обов'язково передбачається самоствердження за допомогою зухвалості, дратівливості лихослів'я, зневаги соціальних вимог. Невід'ємний атрибут бійок або їх імітації, інтриг, доносів, вульгарності.

Прогноз асоціальних пріоритетів: усвідомлене чи ситуативне доведення соціальному оточенню будь-яких (навіть – хибних) уявлень, спрямованих на «перемогу»; пасивне сприймання небезпеки; формування у взаєминах авторитарних стереотипів типу «сильний – слабкий»,

2. *Віртуальне світосприймання* (І. Медведєва, Т. Шахова, 1994): тлумачення у ситуації власної

безпеки небезпечних життєвих подій «безвідносно до себе». Невміння і небажання диференціювати суб'єктивну і об'єктивну реальність. Ставлення до навколишньої дійсності відбувається через зневагу, байдужість, зухвалість, пріоритетне наслідування негативних зразків.

Прогноз асоціальних пріоритетів: блокування позитивних переживань спричиняє примітивні форми мислення і поведінки; ілюзорний оперативний засіб самоствердження, сповнений віртуальної інтриги і нестандартності, який далекий від реальності і формує завищену самооцінку; збіднений словниковий запас; егоїзм та самовпевненість у ситуаціях особистої безпеки.

3. *Злісні навмисні вчинки*: система дій, спрямована на публічне пригнічення, приниження соціального оточення; власне самоствердження через зухвалість, лихослів'я, безкарність, дратівливість, хитрість, брехливість. Зумовлені домінуванням побутових матеріальних потреб над духовними, а також особистим пригніченням уже своїм соціальним оточенням, власною нереалізованістю, мстивістю. Агресивне ставлення до тих суб'єктів, які сприймаються як «зловмисники» (особиста загроза для самоствердження). Поєднуючись з брутальними словесними штампами, створюють потенційний резерв для свого розвитку (знижують власну критичність, формують примітивізм мислення і поведінки, зрештою – жорстокість).

Прогноз асоціальних пріоритетів: владність як спосіб неприхованого фізичного, статусного чи майнового впливу; переконаність передовсім у зверхності фізичної сили; неприхована насолода від страждань, принижень інших людей, фізично слабших і соціально незахищених (розповсюдження пліток, чуток, доносів), залякування – адресні приховані і неприховані погрози); безапеляційність (нав'язування своєї точки зору з усвідомленням її абсурдності); зухвалість (публічна зловтіха, глумливість); самовпевненість; розв'язність; навмисна акцентована демонстративна безкарність.

4. *Соціальний інфантізм*: мотивоване або немотивоване відчуження від будь-якої реальної участі (співучасті) іншим людям з потребою соціальної уваги. Незацікавлене ставлення до навколишньої дійсності через відсутність необхідної мотивації для пізнання, схильність до заперечення або ігнорування чужого досвіду, який не співпадає з власними уявленнями. Формування власного комфортного мікросвіту, як здається, стабільного і тривалого. Прогрес байдужості, домагання особливого статусу на основі протиставлення свого «Я».

Прогноз асоціальних пріоритетів: збіднення позитивних переживань; вештання, неробство; небажання підкорюватись поставленим вимогам; бойкот вимог; інтриги як прихована помста з бажанням отримати насолоду від неприємностей інших; фальшиві амбіції, замкнутість, самоізоляція, відвертий опір впливам, які, начебто, обмежують власну мобільність; лінощі, хитрість, брехливість, елітаризм, безініціативність.

5. *Кримінальні уявлення (А.В. Мудрик, 1994)*: активне прагнення до руйнації моральних взаємин і таке ж збереження своїх антагоністичних уявлень з допомогою стійких аморальних стереотипів про навколишню дійсність і власну соціальну роль у ньому з допомогою хитрості, зухвалості, хвалькуватості, цинізму, драгівливості, жорстокості. Домінування біологічних потреб над духовними, відсутність громадянської ідентифікації, деструктивна заздрість, звичка діяти в екстремальних ситуаціях та створювати їх, отримуючи матеріальний зиск і задоволення. Заперечення «справедливості» як морального феномена і водночас його визнання для себе через культ фізичної сили або маніпулювання соціальним статусом. Жорстокість як відповідь на обов'язкову чи потенційну жорстокість до себе. Відчуженість від партнерського співіснування поколінь. Нехтування можливістю самостійного створення матеріальних і духовних цінностей. Їх споживацьке використання з обов'язковим пригніченням (особливо – фізичним) осіб, кому вони належать.

Прогноз асоціальних пріоритетів: хитрість, егоїзм, брехливість, самовпевненість, пристосованість, демагогія, знеособлення, задоволення через уникнення відповідальності, знецінення моральних настанов і отримання майнових дивідендів. Схиляння перед будь-якими авторитетами, які не визнають інших авторитетів, і, як наслідок, деформоване розуміння владності (насильство для утримання соціального оточення у боягузтві, покірності, страху).

6. *Максимальна корисливість*: пошук постійного матеріального зиску з активним використанням хитрості, хвастоштів, зухвалості, корисливості, егоїзму. Продажність взаємин, досягнення будь-якими засобами особистого благополуччя. Переведення життєвих успіхів винятково у площину товару, який можна вигідно придбати, продати, обміняти, використати, позбавитися. «Використання партнера» залежить від тривалості та мети корисливої ситуації.

Прогноз асоціальних пріоритетів: інтелектуальна, статусна і майнова поляризація; індиві-

дуальне або групове хизування, здирство через залякування; найпотворніші риси Гобсеків (пристосованість, кон'юнктура, грабунок, зрада).

7. *«Соціальний дебілізм»*: зневажливе ставлення до навколишньої дійсності як результат власної духовної та інтелектуальної обмеженості. Супроводжується зухвалістю, жорстокістю, хитрістю, прагматизмом, зневагою інтелектуальної праці, оскільки вона не передбачає негайного матеріального збагачення, агресивною цинічною індивідуальною чи груповою протидією інтелектуалам, обмежених у сприятливій адаптації до негативних соціально-економічних реалій, а тому – часто беззахисних.

Прогноз асоціальних пріоритетів: адаптаційні життєві уявлення, зумовлені біологічними потребами; неприховане бажання домінувати над іншими людьми.

У свою чергу, такі характеристики «соціальної обмеженості» визначають світоглядні параметри «обмежених соціальних психотипів» передовсім в авторитарних спільнотах (як приклад: «великодержавний шовінізм»):

Параметр 1. Історичний: «Теперішня сутність та доказовий прогноз будь-якого життєвого явища полягає у достовірності витоків його базових смислів»: 1) історична брехня (це може бути системна крадіжка історії інших держав для фальсифікації історії вже своєї держави зацікавленими особами з обов'язковим приховуванням або спотворенням змісту «незручних» для себе історичних фактів та претендуванням на глобальну керівну всесвітню роль за принципом «Ми великі, а Ви – ніхто», «Це все наше» тощо); 2) фальсифіковане «доведення» провідної ролі певного етносу як цивілізаційного «гегемона» (у даному випадку – російського) у цивілізаційному розвитку через присвоєння йому найбільш знакових здобутків у будь-якій сфері життєдіяльності (у художній літературі, це може бути славетна постать М. Гоголя, у космонавтиці – С. Корольова, у психологічній науці – харківська школи Л. Виготського та О. Лурія тощо); 3) навмисна міфологізація (героїзація) на свою користь сумнівних історичних фактів, подій, а також діяльності відомих історичних постатей (битва на Чудському озері, 1242; історія Золотої Орди; Куликовська битва, 1380, «Возз'єднання Росії та України», 1654; Петро I, О. Суворов, Катерина II тощо).

Результат: 1) суб'єктивна упереджена інтерпретація історичних фактів, заздалегідь позначена зловмисним наміром їхньої інформаційної трансформації у великодержавну шовіністичну

ідеологію, апріорі формує у громадян деформовані стандарти мислення, спілкування, поведінки в авторитарному форматі влади, позначеної психологією натовпу; 2) обов'язкова гіперболізація державницької ролі «першої особи» в історичному розвитку, де громадянському суспільству відводяться пасивні і погоджувальні функції статистів через знецінення і знеособлення вже його державницьких прагнень, що є необхідною дезорганізаційною умовою формування протестної поведінки.

Параметр 2. Соціально-політичний: «Імперські держави – це завжди жорсткий авторитарний управлінський стиль»: 1) відображення об'єктивних закономірностей цивілізаційного розвитку (логістика авторитарних спільнот – це не лише культ «перших особистостей», спроможних, як здається, долати складні життєві обставини, не гребуючи будь-якими засобами («ліс рубають, тріски летять»)), а також аналогічна суспільна позиція, суб'єкти якої поступово розділяють нав'язане осмислення навколишньої дійсності; 2) полярна функціональність суб'єктів (керівники, виконавці тощо здебільшого прагнуть до авторитарних взаємин, «цінність» яких зміцнюється у ситуації життєвого успіху; будь-які демократичні спроби інтерпретуються як вияв слабкості; свавілля у взаєминах; формування лояльних груп; виконання розпоряджень чи наказів у ситуації тотального контролю; ініціативні співробітники в авторитарній

підлеглих втрачають ініціативу, причому хтось з них обов'язково виконує роль блязня); 3) визнання заявленого міфу про слов'янське братство з обов'язково призначеним старшим братом навіть багатьма тими особами, які розуміють абсурдність великодержавних амбіцій.

Параметр 3. Особистісний: психологія «соціального раба» (на протигагу вільного громадянина, він постійно перебуває в екстремальних соціальних умовах, які, однак, задовольняють його мінімальні життєві домагання): 1) уникнення індивідуальної відповідальності, що виявляється у потребі постійного узгодження своїх рішень з керівництвом; 2) може досягти часткового успіху, але ніколи його не втримає; 3) безпеліційність суджень, особистісна деіндивідуалізація (девальвація світоглядної орієнтації на життєві цінності людини); безкарність, примітивне інтимно-особистісне спілкування (тотальне лихослів'я).

Висновки: 1. «Соціальна обмеженість» – це глобальний авторитарний імперський продукт і водночас базова особистісна характеристика його суб'єктів з обмеженим мікросвітом, обмеженим у нього допуском та регламентованим виходом «сторонніх осіб». 2. Соціально-обмежений психотип у людини (на прикладі «великодержавного шовінізму») 1) є симбіозом соціальної обмеженості та ідеологічних імперських настанов, 2) демонструє неминучість самоізоляції імперій та їх розпад на окремі державні утворення.

Список літератури:

1. Городяненко В. Соціальна деструктивність: види, механізми та фактори актуалізації. *Український соціологічний журнал*. 2014. № 1–2. С. 34–42.
2. Калиновський Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність. Харків : Право, 2008. 288 с.
3. Педагогічна система Яна Амоса Коменського / В. Кравець // Історія класичної зарубіжної педагогіки та шкільництва. Тернопіль, 1996. С. 122–178.
4. Поліщук В.М. Психологія повсякдення: реальність і міфи. Суми : Університетська книга, 2012. 148 с.
5. Поліщук В.М. Віковий кризовий розвиток людини : від народження до дорослості. Суми : Університетська книга, 2020. 420 с.

Polishchuk V.M. PSYCHOLOGY OF SOCIAL LIMITATIONS (INFORMATION ASPECT RESEARCH)

It was proved that establishing a person's extensive functional content of the unfavourable personal characteristics is a necessary socio-psychological condition of the national security of the country and its civil society. Their stability is determined by the traditional social absurdities (inconsistency of levels of education to the state of their material well-being, devaluation of intellectual labour etc.). Together, they form and strengthen citizens' «social limitations» as a specific form of the global worldviews. The socio-psychological analysis of the phenomenon in the context of the military aggression of the Russian Federation against Ukraine was conducted to explain the mechanisms of the primitive behaviour and primitive human thinking through comparing the «psychology of a free citizen» and that of a «social slave». The reasons for its stable functioning, the threat to the development of the democratic relations and grounding its manifestations in the totalitarian communities were shown. Some unfavourable characteristics (signs) were displayed, priority typical behavioural newly created phenomena were predicted. It was stated that

this phenomenon equally determines the ideological foundations of «socially limited psychotype» in 1) democratic communities (the prerequisite for the transformation of a free citizen into a social slave with the prospect of the imperial state development) and 2) autocratic communities (the prerequisite for the civilizational regress through the social regress of their subjects, unable to objectively assess the surrounding reality). It was shown that «great-state chauvinism» as one of the types of «limited social psychotype» 1) is a symbiosis of the social limitations and ideological imperial dogmas, 2) demonstrates the inevitability of self-isolation of empires and their disintegration into separate state formations. Both phenomena are global authoritarian totalitarian products that are in the system of mutual influence and make up physical and spiritual global threats to the world community.

Key words: *authoritarianism, free citizen, national security, social psychotype, social slave, totalitarianism.*